

свог постојања ударала озбиљан печат на политички живот једне наше покрајине, тј. Црне Горе.

Пожељно би било, ако дође до нових издања, да аутор заиста темељито прегледа своју књигу и исправи овакве и сличне грешке. Намјена ових редака управо и јесте у томе да му помогне у томе послу.

Димо Вујовић

**Др ЖАРКО БУЛАЈИЋ: „АГРАРНИ ОДНОСИ У ЦРНОЈ ГОРИ“
(1878—1912), ТИТОГРАД 1959**

У издању Историског института НР Црне Горе објављена је књига д-р Жарка Булајића „Аграрни односи у Црној Гори“ (1878—1912). Овај рад је одбрањен 18 марта 1957 године као докторска дисертација на Економском факултету у Београду. Књига д-р Мирчете Ђуровића „Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека“ и књига д-р Жарка Булајића „Аграрни односи у Црној Гори“ (1878—1912) су први озбиљнији научно-истраживачки радови из економске историје Црне Горе новог вијека. Нађеним рјешењем односних проблема, заједно са расправама, студијама и прилозима из овога раздобља и мноштво још неисцрпених домаћих и страних извора стварају повољне полазне позиције за постепену реконструкцију општег историског развика Црне Горе у другој половини XIX и почетком XX вијека.

У својој књизи д-р Жарко Булајић је распрвио два тежишна питања из аграрних односа у Црној Гори: 1. Регулисање аграрних односа на новоослобођеној територији и 2. Аграрну структуру Црне Горе.

Рјешење аграрних односа у новоприпојеним крајевима зависило је од склада два антиподна становишта: црногорске политике заштите својих поданика и турске политике пуног обезбјеђења материјалне компензације за мухаџеримске привилегије. Члан 30 Берлинског уговора само је у принципу регулисао питање припојених крајева Црној Гори, гарантовањем својине над непокретностима муслиманских феудалаца:

„Муслимани и други који посједују имања на територијама прикљученим Црној Гори, а који би хтјели да се стално настане ван Кнежевине, моћи ће да задрже своје непокретности дајући их под закуп или предајући их другим лицима на управу.

Никоме имање не може бити експроприисано осим на законити начин ради општег интереса и уз претходну накнаду“.

Непосредно регулисање ових односа имало се спровести билатералним споразумима Црне Горе и Турске. Било их је неколико и једва да су могли сложити супротне интересе. Дакле, спровести такав аграрни поредак са свим атрибутима аграрне реформе, путем правних мјера и норми које би обезбиједиле постепену легализацију државноправног акта конфискације и без права накнаде за мухаџеримска имања у условима поштовања наметнутог Берлинског уговора — то је била позиција црногорске политике у регулисању аграрног питања на новоослобођеној територији Црне Горе. У том правцу, последије дужих дипломатских преговарања и натезања у раду мјешовитих комисија, половично се успјело, да за земљу муслиманских феудалаца — емиграната, буде исплаћена накнада незнатна у односу на стварну вриједност некретности. Турски политичари и дипломати успијевали су, оптужујући црногорску владу за кршење члана 30 Берлинског уговора код европских сила, да својим поданицима обезбиједи минимална материјална права и привилегије за напуштена имања.

Првих година након Берлинског уговора, Порта се жалила пописницама да црногорска влада отежава рјешење такозваног мухаџеримског питања. По подацима који су у овој књизи изнијети да се судити да је црногорска аграрна политика на почетку ишла за тим да издејствује конфискацију напуштених имања, али је међународним уговорима била присиљена да незнатан дио факултативним путем, а већином путем државне интервенције, преузме регулисање обавеза према исељеним муслиманским феудалцима.

За анализу аграрно-правних односа у новоослобођеној територији непосредно пред крај турске власти нема поузданих статистичких података ни о појединим категоријама, земљопосједника, муслимана спахија (или оних који су касније емигрирали, такозваних мухаџерима, или који су остали као поданици Кнежевине) и обрађивача — чифчија (касније власника додијељене земље), о величини, броју и мјестима посједовања земље, док су више аутентични подаци искоришћени за приказ расподјеле посједа на величине газдинстава разних аграрно-правних обиљежја: раздиоба једног дијела земаља старосједиоцима бившим обрађивачима — чифчијама, давање једног дијела земље војницима из ратова 1876—1878, кнежеве даровнице земаља истакнутим главарима претежно ратницима, те земаља које су остављене у пуно посједовање муслимана поданика Кнежевине. За први случај аутор их није ни могао наћи у домаћим изворима, јер би се такви подаци могли наћи само у турским земљишним и пореским књигама (предмет ове књиге и није реконструкција аграрних односа прије 1878 године). У другом случају домаћи извори су били у изобиљу и довољни за реконструкцију аграрне структуре, означене у друштвени и правне оквире у којима се даље развијала аграрна производња, обухватајући законски и обичајни систем земљопосједа.

и расподјелу власништва на новодобијеној земљи међу сељачке посједе различите величине.

Регулисање аграрних односа на новоослобођеној територији Црне Горе убрзо је постало компликовано. Црногорска влада није извршила експропријацију мухаџеримских имања већ је чланом 30 Берлинског уговора била обавезна да споразумно с турском владом регулише аграрно питање. Билатералним уговорима Кнежевине и Турске од 29 јануара 1879 године у Вирпазару, од 26 септембра 1883 године у Тузима и Цетињским уговором од 14 јула 1884 године, двије владе приближиле су се рјешењу. Аграрни односи у новоприпојеној територији нијесу регулисани по једном јединственом принципу већ су, због спецификума, регулисавани поступно у једној области па у другој. Углавном спровођени су ови принципи: додјељивање земље старосједиоцима, тј. бившим обрађивачима — чивчијама, стварање војничких имања и кнежеве даровнице.

У Никшићкој области старосједиоци су добили по три рала земље на сваку мушку главу. Војничка имања су се кретала углавном од једног до три рала по једном војнику. Кнежеве даровнице су биле знатно веће и разликовале су се и по величини и по личним симпатијама кнежевим, а зависиле су и од положаја и функције уживоаца даровнице. Берлински уговор, уговор у Вирпазару, у Куњи, Тушки и Цетињски уговор загарантовали су муслиманским емигрантима уживање прихода од четвртине и слободно располагање имањима. Међутим, црногорска политика добила је смисао у коме се удружила влада и становништво у прави економско-политички покрет за заштиту домаћих пољопривредника и пољопривреде од исељених муслиманских феудалаца. Забрана куповине земље емигрираних муслиманских феудалаца није изведена једним јавноправним аграрно-реформним секвестром, већ смишљеним тајним упутствима кнежеве владе преко локалних власти.

Начин уређења аграрних односа у никшићкој области (Пива, Голија, дио Трепача, Бањана и Дробњака) разликовао се од оног у Никшићком Пољу. Бивше чивчије углавном су задржале земљу коју су и прије ослобођења обрађивали. Њихови односи су већином факултативним путем ријешени.

Мјере које су предузимане у Горњем Колашину биле су скоро исте као и оне које су примјењиване у Никшићком Пољу. Поља колашинска књаз је даровао устаницима из ових и других сусједних крајева.

Села Васојевића која су Берлинским уговором припала Црној Гори углавном су била читлуци плавско-гусињских бегова. Послије дугих натезања у раду мјешовитих комисија, двије владе сложиле су се у томе да се мухаџерима Колашинских Поља имају одрећи свих заосталих четвртина у току од тринаест година,

док је плавско-гусињским беговима црногорска влада имала да исплати 60.000 гроша наиме заосталих четвртина са њихове земље. Турска је најзад прихватила пројект црногорске владе да наиме свих прихода плавско-гусињских бегова и емиграната из Колашина и Поља са њихове земље у овим крајевима плаћа годишње 60.000 гроша, од 1893 године, с тим што је Турска примила обавезу да и сама власницима земље у овим крајевима исплаћује по 50.000 гроша годишње. У току 35 година од ослобођења ових крајева, стварно је дискретно конфискована сва земља плавско-гусињских бегова и емиграната Колашина и Поља. Накнада на име компензације коју је Црна Гора исплатила износила је свега 180.000 гроша. Тиме су чивчиски односи у овом крају били раскинути.

Земља у Зетској равници, Љешкопољу, Понарима, Жабљаку, Додошима и Спужу била је углавном својина подгоричких и спушких ага и бегова. На бројним изворним подацима д-р Ж. Булајић је дошао до следећих закључака:

1. Обезбиједити подржницима, како старим тако и новим, сталну држину беглучке земље, према извршеној подјели, — била је прва и основна мјера аграрне политике државе у рјешавању аграрних односа на овој територији.

2. Плаћање ренте у натури, без обзира на то да ли је земља била својина емиграната или ага и бегова који су остали да живе у Црној Гори — била је друга значајна мјера аграрне политике државе у уређењу аграрних односа на овом дијелу ослобођене територије.

3. Обезбјеђење права прече купње подржницима беглучке земље — била је трећа битна мјера аграрне политике државе у регулисању аграрних односа у Зетско-брдској области.

4. Одређивање највише откупне цијене беглучке земље, преко које се ова земља није могла платити, — била је четврта крупна мјера аграрне политике државе у овој области.

5. Обавеза по којој је сваки подржник беглучке земље морао ову земљу лично сам са својом породицом обрађивати, тј. без права да је изда у закуп, под наполицу или под било каквом другом погодбом, — била је пета основна мјера аграрне политике црногорске државе у дефинитивном уређењу аграрних односа у овом крају.

6. Концентрисање управљања беглучком земљом, права подјеле и права додјељивања и одузимања беглучке земље искључиво у надлежност државне управе — била је шеста одлучујућа мјера у регулисању аграрних односа у овом крају.

Дакле, државним земљишним монополом и правом додјељивања сељак је постао национално и политички ослобођен и тиме је била укинута феудална зависност сељака од власника средстава за производњу, а непосредни откуп оних који су обрађива-

ли земљу ага и бегова на овој територији био је главни облик коначног раскидања чивчских односа.

За разлику од поменутих крајева гдје су под турском влашћу преовлађивали пуни чивчски односи на земљу која је била својина ага и бегова. у Бару, Улцињу и Крајини већина земље била је својина индивидуалних ситних сељака. Земља ага и бегова била је мала, а односи на њој били су засновани на краткорочним уговорима. Муслимани који су се иселили прије 1906 године и даље су задржали својину над непокретностима. За разлику од других крајева, њима су слободно располагали, земљу су могли издати у закуп или наполицу. Пошто у овим крајевима ни за вријеме турске владавине није било крупнијих беглука ни агалука, пошто је преовлађивао посјед ситних сељака, пошто је овај крај био углавном насељен Шиптарима, пошто из овог краја није било масовне емиграције, — државна власт није била заинтересована за корјениту промјену постојећих аграрних односа.

Држава је одмах предузела мјере за исушење Зогајског Језера и утрошила на то 20.000 форинти. Исушењем је добијено преко 5.000 рала плодне земље. Предузете су мјере за насељавање Улцињског Поља. Укупно је насељено око 400 црногорских породица. Да би обезбиједила конфискацију земље и протјеривање Малисора, црногорска влада је 1884 године прогласила Бривску Гору државном својином. Послије истјеривања Малисора, тај крај је постао зимско пасиште Куча. Касније је донесен закон којим су насељеници добијали четири до шест рала оранице и ливаде и по истеку 10 године постајали пуноправни власници.

Ово што се збило на новоослобођеној територији Црне Горе, нова расподјела земље и земљишног власништва, посебно подјела великих посједа истакнутим ратницима, те подјела на мање посједе међу ситне сељаке и беземљаше, имало је карактер праве аграрне реформе.

На бројним изворима који пружају обиље података, др Жарко Булајић дао нам је пуну реконструкцију аграрне структуре. Влада је омогућивала куповину жита по одређеним цијенама. Онима који су га куповали било је дозвољено да га могу давати сиромашнијима на вађевину по слободној погодби. Тако је и ова ситуација погодовала јачем диференцирању: на једној страни све се више уздизао главарски слој трговаца, зеленаша и крупнијих посједника земље, а на другој — слој инокосних сељака, захваћен трговачко-зеленашким операцијама, све се више срозавао у пауперизацију.

Сиромаштво се повећавало и другим облицима задужености: свако домаћинство плаћало је државну дацију, чији се ставови 1882 године повећавају од 6 гроша на 80 новчића по једном ралу оранице; свака кућна заједница давала је свештеницима по 12 ока жита годишње на име свештеничког бира, посебно се плаћало за

поједине црквене обреде, а 1900 године свештенички бир и таксе за вјенчања и погребне биле су замијењене свештеничким прирезом који је плаћала свака кућна заједница по имовном стању разврстаном у три класе; од 1876 године уводи се школски прирез који је износио шестину годишње дације; обавезни кулук, уведен 1888 године, обухватио је све становнике од 16 до 60 година, изузев неспособних, а 1906 замијењен је посебним прирезом од 6 перпера годишње. Уза све, злоупотребе од стране капетана и кметова! Сиромашни сељаци били су упућени на позајмице код трговца и зеленаша. У једном извјештају налазимо податак да је један сељак за позајмљених 100 форинти на годину дана морао вратити 250. Банке и штедионице, које се оснивају од 1901 године, нијесу олакшале ситуацију. Из једног рачуна Прве зетске штедионице за 1905 годину види се да је вриједност непокретне имовине под хипотеком за покриће мјеничних зајмова Подгоричке штедионице 7 пута премашила издате мјеничне зајмове. Почетком 1912 године основана је Хипотекарна банка с тенденцијом конверзије сељачких дугова, али је њен капитал углавном потрошила државна благајна. У новинском извјештају из 1912 године стоји да је њен капитал крајем те године износио 2.537.276,19 перпера, а да јој је државна благајна дуговала 1.747.835,21 перпера. Држава је била присиљена да у ратној 1912 години објави општи мораторијум.

Општа пауперизација инокосних сељака довела их је уочи Првог свјетског рата пред масовну експропријацију. На изворном материјалу д-р Булајић је анализирао њене појаве, јавне продаје ионако мало малих земљишних посједа, праћене даљим осиромашењем сељаштва, и настојања државних власти да законитим мјерама заштите сеоска домаћинства. Настојећи да у одређеним друштвено-правним оквирима спријечи посљедњи чини пауперизације — експропријацију земље осиромашених сељака, државна власт је тим мјерама релативно успорила капиталистичке облике у пољопривреди, већу концентрацију земље у власништво имућнијег главарског слоја, јачу издиференцираност и изражајнију класну противрјечност. Сељачка домаћинства са некретнином до једног рала земље, а 1900 године таквих је било 3.468 домаћинстава, као и она чији су дугови премашили вриједност њихове непокретне имовине, постала су кредитно неспособна. Број кредитно неспособних домаћинстава у земљи без индустрије, без рада, кредита и зараде, уз разноврсне задужености и јавну продају некретнина, растао је и она су тражила готово једини излаз у печалбарству и у емиграцији.

Концентрација земљишта у руке неколицине земљопосједника и крајње низак степен животног стандарда већег броја становника проузроковали су иселавање у европске и прекокеанске земље. По подацима које је изнио А. Радовић а користио Ж. Булајић, види се да је 1907 године било на раду у Америци 15.000, а уочи Балканског рата 20.000 Црногораца. Црногорски печалбари

одлазили су махом у америчке и европске државе. Булајић је на подацима из Цетињског архива извршио реконструкцију кретања у печалбарство и емиграцију за поједине области и капетаније у разним временским отсјецима, за неке области и капетаније повратак и стање зараде, те тиме створио прилично погодан тло за размишљања о социјалној психологији црногорског народа у то вријеме.

Емиграција је била масовнија и у већи број европских и америчких земаља. Највећи број Црногораца је емигрирао у Србију. Измијењана писма и извјештај црногорске и српске владе кажу да је 1888 и 1889 године постигнута сагласност о пресељењу 6.000 особа у топлички крај. Овај број је премашен, па је у Србију 1889 године пошло 7.238 душа. Послије Балканског рата исељенички правац је скренуо према дијелу Санцака и Метохије.

Д-р Булајић је извршио пуну реконструкцију својинских односа у аграрној структури у Црној Гори. Основицу тих својинских односа садржи приватно власништво на земљу. Пада у очи велика издиференцираност у погледу земљишног монопола од стране појединаца. Беземљаша је било много. По подацима из 1889 године било је 1317 сеоских домаћинстава која уопште нијесу имала своје земље, а 1900 године било је 1.455 која уопште нијесу располагала земљом. Као кредитно неспособна, нијесу имала услова да добију било какав зајам или да се на други начин задуже. Већином су живјела на туђој земљи издржавајући се од наполице, најма и надничарског рада.

Највећи земљопосједник био је краљ Никола. Послије њега били су то његови приврженици, војводе, и то углавном његови најближи сродници: војвода Божо Петровић, Петар Вукотић, Марко Петровић, Ђуро Петровић, војвода Шако Петровић, војвода Лазар Сочица, Гавро Вуковић, Ђуро Церовић и др. На господаревој земљи преовлађивали су закупни односи, т. ј. такозвани арендаторски систем, а на војводским посједима, осим арендаторског, био је и систем наполице или чивчијски систем са плаћањем трећине, четвртине итд. Крупни земљопосједници у Црној Гори били су и манастири. Реформом из 1868 године издвојена је државна благајна и државна имовина из благајне и имовине црногорских митрополита и свјетовних владара. Послије ове реформе, једна комисија, на челу са митрополитом Иларијоном, пописала је сва манастирска добра и издала их путем лиценцијације под аренду. Поменутим мјерама извршено је у неку руку подржављење манастирских посједа. Такође је финансиском реформом из 1868 године извршен на манастирским посједима прелаз са натуралне на новчану ренту. Подаци говоре да се укупна површина обрадиве земље свих манастира кретала око 4.000 рала, 2.500 коса ливаде и 200 мотика винограда, а да је за 46 година сума аренде износила 922.489,30 круна.

О комуну као облику заједничке својине д-р Жарко Булајић не дијели мишљење са Јефтом Дедијером, Милованом Вуковићем, Светозаром Томићем, Божићем Томовићем и Петром Шобајићем. Ево његовог оригиналног мишљења о томе са чиме је све везано поријекло комуна:

Прво, са племенским облицима живота и међуплеменским борбама, који су се дуго одржали и последице стварања државе;

Друго, са ситним земљишним посједом и пашњачким сточарењем као основним занимањем становништва, гдје су се комуни појављивали као неопходна допуна ситносељачке земљишне својине;

Треће, са конфигурацијом и природом земљишта, које се у условима примитивних односа производње и привредне неразвијености могло користити само на колективној основи, и то искључиво за испашу и задовољење осталих потреба.

Колективна права племена, братстава, општина и села на приватну земљишну својину испољавала су се прије свега у праву на колективну испашу, у праву пречекупње братственика, племеника и сељана на непокретности које се продају, у ограничењу продаје приватне земље које је проистицало из права на заједничку земљишну својину, у остацима права племена и села на заједничко земљиште које би било подијељено, и у томе што субјекти земљишне својине нијесу били појединци већ кућне заједнице као носиоци рада и имовине.

Ови елементи колективизма претстављали су конзервативизам у односу на тенденције капиталистичког развитка.

Са стилске и експозиционе стране, овај научни рад претставља једноставно приказивање аграрних односа у Црној Гори крајем XIX и почетком XX вијека. Објелодањени су резултати истраживања у вјерној форми, полазећи увијек напријед, од узрока ка посљедицама. Ауторова експозиција темељи се на прикладној композицији, која, приведена у јасној и прегледној диспозицији, потпуно одговара истраженом предмету. Што није било везано за његов предмет отпало је, а одијељено је битно од споредног, важније од мање важног. Оно што је било најзначајније у аграрним односима, исцрпније је обрађено, а оно мање утицајно тек узредно. Јасним и општим поимањем и у тврдом логичком реду доказа, аутор је дао израз своје научне спреме. Истина, за овај рад проучени су и искоришћени једностранни извори, домаћег поријекла, фондови Државног архива на Цетињу и Богишићев архив у Цавтату. За питање регулисања аграрних односа у новоослобођеним крајевима било би добро погледати и ону другу страну извора, али су за реконструкцију аграрне структуре дали пуно рјешење и домаћи извори. Нејасних магловитости у начину приказивања и безбојних неизвјесности у суду и мишљењу — нема. На истраживању свога предмета, овај радник је био упоран да завири још у

покоји извор, макар и писмо, и напokon се упућивао у битност питања. Искључујући фусноте и имајући пред очима битни садржај, види се да аутор није препричао сву множину извора, већ је на темељу њих изнио резултате у независној обради. Осим оног елементарног, он је не само научним радницима већ и обичним читаоцима разумљив и схватљив.

Милан Ивановић

ОКТАБРСКАЈА РЕВОЛУЦИЈА И ЗАРУБЕЖНЫЕ СЛАВЈАНСКИЕ НАРОДЫ

Зборник радова под редакцијом А. Ј. Манусевича. Издање Академије Наука СССР. — Институт славјановеденија. Москва, 1957 год., стр. 386.

Упоредо са многим публикацијама, посвећеним великом јубилеју — четрдесетогодишњици Октобарске револуције, Институт Славјановеденија при Академији наука СССР издао је и ову књигу. Зборник по азбучном реду садржи следеће радове: Кристо Кабакијев — Партија тијесних социалиста, револуција у Русији и Цимервалдски покрет; Јермолајева Р. — Из историје пољских комунистичких организација и органа РКП(б) за рад међу пољским становништвом на територији Совјетске Републике у 1917—1921 г.; Манусевич А. — Дјелатност пољских социјал-демократских организација у Русији у периоду припремања Октобарске револуције (март—октобар 1917); Калениченко П. — О дјелатности Пољског привременог револуционарног комитета; Сухомлинова Г. — Из историје стварања Чехословачке државе 1918 год.; Марина В. — Револуционарни покрет у Словачкој у 1918—1919 г. Питања из наше историје заступљена су радовима И. Очака — Из историје учешћа Југословена у борби за побједу совјетске власти у Русији (1917—1921) и Писарева Ј. — Велика октобарска социјалистичка револуција и револуционарна борба народа Југославије у 1917—1920 г.

У краћем предговору даје се сажет приказ политичког стања у словенским земљама, констатује да већина разматраних питања није до сада нашла одраза у совјетској исторској науци и да ови радови, углавном, имају истраживачки карактер.

За нас посебно интересовање претставља рад И. Очака о учешћу Југословена у догађајима у Русији 1917—1921 г., па ћемо се на њему задржати детаљније.

Проучавању овог питања код нас није било посвећено довољно пажње, тако да осим књиге „Југословенски добровољачки корпус у Русији“, коју је издао Војно-историски институт Југосло-